

ԼԻԼԻԹ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Խ. Արովյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտի
 հայոց լեզվի ու նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի ասպիրանտ

ՂԵՎՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ՓՈՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ղևոնդ Վարդապետը (Ղևոնդ Պատմիչ կամ Ղևոնդ Մեծ) ապրել ու ստեղծագործել է 8-րդ դարում և խոր հետք թողել հայ հոգևոր-մշակութային կյանքում՝ սերունդներին իբրև ժառանգություն ավանդելով «Պատմութիւն» (կամ «Ժամանակագրութիւն») երկը¹:

Այն 8-րդ դարի հայ հոգևոր-մշակութային և հասարակական-ֆաղափական կյանքի հայելին լինելով՝ միաժամանակ խոր հետք է թողել եին հայերենի զարգացման ընթացքի վրա՝ ժամանակի լեզուն հարստացնելով նոր բառերով ու փոխառություններով, լեզվական բազմազան ոճերով, բառերի նոր իմաստներով ու նշանակությամբներով:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք ֆենել բառային այն փոխառությունները, որոնք հայ մատենագրության մեջ առաջինը գործածել է Ղևոնդը:

Փոխառությունը լեզվի բառային կազմի զարգացման արտաքին ուղյակն է: Այն անմիջական, միջնորդական, բանավոր, գրեթե թե գրական տեսակներով, ուղեկցում է ցանկացած լեզվի՝ նրա զարգացման տարրեր գոյավիճակներում: Դա լեզվական այս կամ այն տարրի (եիմանակնում՝ բառի) անցումն է մի լեզվից մյուսին՝ այդ լեզուների շփման, փոխազդեցության հետևանքով (կատարվում է նոր հասկացություններ, իմաստներ կամ եղանակների տարբերակումներ արտահայտելու նպատակով)²:

Հին հայերենը հարուստ է բառային փոխառություններով³, որոնք համդիպում են նաև Ղևոնդի երկում: Ղևոնդի երկի բառային փոխառությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ եին և նոր:

1) Հին փոխառությունները 5-րդ դարից սկսած հայ մատենագրության մեջ լայն գործածություն են ունենցել: Այդ բառերը, ըստ իմաստագործառական ակտիվության աստիճանի, բաժանվում են երկու խմբի:

Ա. Փոխառություններ, որոնք վաղուց ի վեր եին հայերենում «ֆաղափացիություն» են ստացել և ծառայում են կյանքի ամենատարրեր ոլորտների հասկացություններ արտահայտելուն, ինչպես՝ *ալփարետ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, կոմս, դժնդակ, դժոխք, հրածեշտ, հրաման, հրապարակ, հրեշտակ, հրովարտակ, պատարագ, պատասխան, պարիսպ, պարկեշտ, քերովրն* և այլն:

¹ Ղևոնդեայ Վարդապետի Պատմութիւն, Ե. Պետերբուրգ, 1887:

² Լ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, էջ 613:

³ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Լ. Ե. 1-2, Ե., 1940, 1951: Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Ճախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:

Այս կարգի փոխառությունները (պաելավերեն, հունարեն, եբրայերեն և այլն) կրոնական ու վարչական թեմատիկ խմբերի են պատկանում, իրենց իմաստով ընդհանրացած բառեր են և ժամանակի ընթացքում տարրալուծվել են հին հայերենի բառային կազմում:

Բ. Փոխառություններ, որոնք լեզվի հին շրջաններում են անցել հին հայերենի բառային կազմից, սակայն գործառական ենդ ոլորտ ունեն:

Քննության ենթակա ընագրում հանդիպում են հետևյալ բառերը⁴:

Ելքաոխտէ (հուն.) - «Գոհանամ», կիրապադատ (հուն.) - «արքունի հազարապետ. պարետ», կղերիկոս (հուն.) - «Եկեղեցու ուխտ, եկեղեցական կարգում՝ վինակ, ժառանգություն. վլինակավոր, եկեղեցական», միտիմէս (հուն.) - «ձկան անուն», մոնոզոն (հուն.) - «մենակյաց, կրոնավոր, նզնավոր», պառակղիտոս (հուն.) - «մխիթարիչ», պասքա (եբր.) - «զատիկ, կրոնական ծես. ազատություն», պատագրոս (հուն.) - «ոտքերի հողացավով՝ կաթվածով տառապող», սինկղիտոս (հուն.) - «Հին Հռոմի սենատը. ծերակույտ», փշտիպան (պհլ.) - «թիկնապահ զինվոր. օգնական, նիզակակից»:

Ինչպես երևում է, այս կարգի փոխառությունները հիմնականում կատարվել են հունարենից, պաելավերենից և եբրայերենից. մի իրողություն, որի ակունքները տանում են նույնիսկ լեզվի զարգացման նախագրային ժամանակաշրջան:

Ինչպես նկատեցինք, այս կարգի բառերը գրաքարի ընդհանուր բառային կազմի հետ փոխանցվել են լեզվի հաջորդ գոյավիճակներին և գործածվել պատմիչների ու կրոնի սպասավորների աշխատություններում:

2) Նոր փոխառություններ: Ղևոնդի երկում հանդիպում են ոչ սակավ բառային նոր վկայություններ, որոնց գործածության ժամանակագրությունը, պատմական բառագիտության առումով, պետք է համարել 8-րդ դարը: Ուստի դրանք ոչ միայն Ղևոնդի պատմության շրջանակներում, այլև հին հայերենի ընդհանուր համայնապատկերի վրա կարելի է դիտել իբրև նոր բառեր:

Այդ նոր բառերը մասամբ պաելավական կամ հունական, ելմնականում արաբական փոխառություններ են:

Վարզ - ՆՀԲ և ԱԲ բառարաններն այն մեկնում են որպես «բարսմունք, գառազան, ցուպ, վարոց» (ՆՀԲ, 2, 793): Հր. Անատյանն այն համարում է պիլ. փոխառություն՝ վազր ձևից՝ «կուռի մի տեսակ զէնք. ծայրը գունտ գլխով. լախտ» իմաստներով (ՀԱԲ, 4, 320-321):

Հմմտ. Եւ քարկացեալ զաւրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարզն որ ի ձեռին զհետ նորա (8):

Ետիէտ//պապաս - հունական փոխառություններ են՝ «բահանայ, երեց, տեր հայր, տերտեր» իմաստներով (տե՛ս ՆՀԲ, 2, 1051, 600, ՀԱԲ, 1, 32, 4, 26):

⁴ Ղևոնդի երկում նաև նաև որոշ լեզվական միավորներ, որոնք առաջին հայացից են փոխառություն թվում. ստուգաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք սխալ գրչության հետևանք են, ինչպես՝ պեկիլի, փխնկ՝ պեկիլ (ստոնի, ստոնի, ՀԱԲ*, 4, 77), պեկիտիս, փխնկ՝ կիպարիս (ՀԱԲ, 2, 592), տամբիոն, փխնկ՝ տարբիոն («գահավանդ, քարձունք», ՀԱԲ 4, 355) և այլն:

* Հոդվածում բերված համառոտագրություններն են՝
ԱԲ - Առձեռն բառարան Հայկազանի լեզուի, Վենետիկ, 1865:
ՀԱԲ - Հր. Անատյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.հ. Ա-Դ, Ե., 1971-79:
ՄԲԲ - Մտ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.հ. 1-4, Ե., 1944-45:
ՆՀԲ - Նոր բառգիրք Հայկազանի լեզուի, հ.հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836-37:

Հմտ. Տեսանէին Լուիլտունս և պարպասս աւետարանաւ և մոմեղիմաւ և խնկաւ առաջի ճոցս երթալով՝ գարացուցանէին զճոսս (150):

Ղևոնդի երկում կան որոշ բառեր էլ, որոնք արարական փոխառութիւններ են: Եթէ նկատի առնենք Ղևոնդի ապրած ու ստեղծագործած ժամանակաշրջանը, նրա «Պատմութեան» ընդգրկած նյութն ու շրջանակները, ապա կարող ենք ասել, որ նրա արարականութիւնն անմասն չէր կարող մնալ ժամանակի գերտիրութեան լեզվի՝ արարականութեան անմասն չէր կարող մնալ ժամանակի գերտիրութեան լեզվի՝ պատմիչների աշխատութիւններում՝ թե՛ ոճի և թե՛ բառային կազմի առումներով:

Հր. Անառայանը պնդում է, որ թեև ժողովրդական լեզվով գրվածների բացակայութեան պատճառով դժվար է ցույց տալ, թե ժողովրդական լեզուն որչափով է ազդվել արարականից, այնուամենայնիվ գրական լեզվի վրա այդ ազդեցությունը չափազանց աննշան է⁵: Նա վկայում է Հյուբշմանի տեսակետն արարական փոխառութիւնների վերաբերյալ. «Սերետը ոչ մի արարերեն բառ չունի՝ բացի անուններից: Ղևոնդ Պատմիչը, բացի անուններից և տիտղոսներից (ամիրամունիխ), միայն երկու բառ ունի՝ Կուտայք (Կուրան ընթերցող) և Փուրկան (Կուրան), երկուսն էլ արարական կյանքի բառեր: Սակավաթիվ բառեր ունեն նաև Թ- ժև դարերի մատենագիրները»⁶:

Միանգամայն բնական է, որ արարների տիրապետութեան շրջանում արարական փոխառութիւնները նախապես պարարտ հող են գտել ժողովրդախոսակցական լեզվում, որտեղից էլ երբեմն թափանցել են գրական լեզու, հաճախ էլ գրավոր եկեղեցականութեան չարժանանալով՝ իսպառ ծածկվել են ժամանակի մշտնջի տակ:

Այդպես ժողովրդախոսակցական շերտում գործառնող որոշ փոխառութիւններ իր երկում գործածել է Ղևոնդը:

Այդ բառերն են՝ զուգայ, զուգէ, խածիթայ, ճալալ, մղղակ, ռոքուն, որոնք արտահայտում են կրոնի, պատերազմի և հարկահանութեան հետ կապված հասկացութիւններ:

Զուգայ//զուգէ - ՆՀԲ-ն այն մեկնում է իբրև «անուն և չափ դրամոյ իրիք» (2, 1052), ԱԲ-Ո՞՞ «ստրկի անուն և չափ»: ՆՀԲ-ն փորձում է այդ բառերը դուրս բերել ուգայ//ուգէ ձևերի հայցականից, երբ հայտնի չէ այդ ձևերի ծագումն ազգայ: Հր. Անառայանն այն բացատրում է իբրև «մի տեսակ արծաթ դրամ» և թիხցնում ասոր. ՇՈՅԱ ձևից՝ «դրամի անուն» (ՀԱԲ, 2, 107), Ստ. Մալխասյանցը՝ «ծանրութեան չափ, իբրև կէս սիկը և դրամի անուն» (ՀԲԲ, 2, 37):

Մենք հավաստի ենք համարում Հր. Անառայանի ստուգաբանությունը և ավելացնում, որ այդ բառը հայ մատենագրութեան մեջ թափանցել է միջնորդ լեզվի՝ արարականի միջոցով:

Հմտ. Խոշտանգէր և զբնակիչս աշխարհիս բոնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուգէս արծաթոյ (127): Եւ առ մի կնիք պահանջէր բազում զուգայս, մինչև հասանել մարդկան ի յետին տնանկութիւն յանամբեր նեղութեանցն առ ի չարաշուր դահնէն (167):

Հավանական է, որ այդ բառը հայերենում հեռացել է փոխառու լեզվի ստուգաբանական իմաստ(ներ)ից և ձեռք բերել «հարկահանութեան չափի միավոր՝ արծաթով» նշանակություն: Բառիս «արծաթ» նշանակությունը երևում է առնուլ բազում զուգէս արծաթոյ կառույցից, որտեղ արծաթոյ բառովն ընկալվում է իբրև սեռականով (հոմանշային) ավելադրություն: Եթէ զուգայ բառը չունենար

⁵ Հր. Անառայան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե. 2, էջ 173:

⁶ Անդ:

«արծաթ» իմաստը, հեղինակն այն չէր գործածի նաև միայնակ՝ առանց ավելագորության (պահանջէր բազում գուգայս):

Խածիթայ - ՆՀԲ-ն այն համարում է արաբական փոխառություն՝ «ռոնիկ, բոշակ, մանուանդ եռամսնայ» (2, 1054) նշանակություններով: Հր. Անառյանն ընդունում է ՆՀԲ-ի թե՛ ստուգաբանությունը, թե՛ իմաստային բացատրությունը՝ սակայն առանց «եռամսնայ» ժամանակային սահմանափակման (ՀԱԲ, 2, 318)⁷:

Հմմտ. Ջի յերից ամաց և անդր արգելեալ էր (ոստիկանն) զնախարարացն Հայոց և նոցին հեծելոցն զխածիթայսն (113):

Կուռայ/ը/ - գործածված է միայն հոգնակի թվով: ՆՀԲ-ն մեկնում է իբրև «ընթերցողի կամ կարդացողի կուրանի կուրացեաց»՝ համարելով արաբական փոխառություն (1, 1123): Հր. Անառյանն այն բխեցնում է արաբ. ցարի («կուրան կարդացող») բառի անկանոն հոգնակիից և տալիս իմաստային հավելյալ բացատրություն՝ «արաբ կարդացող, դուրան կարդացող, հոգևորական» (ՀԱԲ, 2, 663):

Հմմտ. Հարցին ցեաւատարիմս հաւատոյն իւրեանց, որ անուանին ի նոցունց կուռայջ և ըստ հրամանին զոր ընկալան ի կուռայիցն՝ մտեալ յարժունական ապարանս՝ գտին զնա թմբեալ գինեզելխութեամբ և սպանին զնա սրով (115):

Հալալ - ՆՀԲ և ԱԲ բառարաններում այն վկայված չէ: Ստ. Մալխասյանցն այն դիտում է իբրև արաբական փոխառություն՝ «արդար, անխարդախ» իմաստներով (ՀԲԲ, 3, 10):

Ղևոնդն այն գործածել է հալալ աղղիոնք («արդար ունեցվածք») կապակցության մեջ:

Հմմտ. Որ և ցանկացաւ եղեալ սորին տեր Համագասպ ի պատուաւոր ազգէն Մամիկոնեանց՝ ի հալալ արդանց ետ հրաման ծրել փծուն գրչիս Սարգսի (170):

Մղղակ - ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն այն մեկնում են որպես «նպատակ, նշուակ» (2, 286) և համարում արաբական փոխառություն: Հր. Անառյանը, ընդունելով նրա արաբական փոխառություն լինելը, ավելացնում է՝ «նետի նպատակ, նշան առնելու տեղ» (ՀԱԲ, 3, 332)⁸:

Ղևոնդի երկում այն ունի ավելի շուտ «թիրախ» նշանակությունը.

Ի գրասանել իւրում ի խաղս անարծան բարուցն՝ զմարդիկ կանգնէր փոխանակ մղղակի՝ նետածիգս առնել ի նոսա ի վարժումն անձին իւրոյ (161):

Ռոքուն - ՆՀԲ և ԱԲ բառարաններն այս բառը չեն վկայում: Հր. Անառյանն այն բացատրում է որպես «մահմետականների համար սրբազան մի ֆար» և համարում արաբական փոխառություն (ՇԱԿՈՒ)՝ «ֆար անկեան» (ՀԱԲ, 4, 419), «Սուրբ ֆար» («Հայոց լեզվի պատմություն», 2, 203): Ստ. Մալխասյանցը, ընդունելով Հր. Անառյանի ստուգաբանությունը, այն համարում է կրոնական ոլորտի բառ՝ «Մահմետականների սրբազան ֆարը Մեկկայի մզկիթում, որին երկրպագում են, իբրև երկնից իջած ֆարի» (ՀԲԲ, 4, 165):

Այս բառը հայ մատենագրության մեջ գործածվել է մեկ անգամ.

Կամ ֆարին գոր ռոքունն կոչեցեր, գորմէ ոչ գիտես, եթէ ընդէր երկրպագեալ համբուրես (92):

⁷ Հր. Անառյանը թեև ՀԱԲ-ում ընդունում է բառիս արաբական փոխառություն լինելը, այնուամենայնիվ «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ արաբական փոխառությունների ցանկում այն չի վկայում (Հ. 2, 189-207):

⁸ «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ արաբական փոխառությունների ցանկում այս բառը չի վկայում (2, 189-207):

Այսպիսով, ինչ բնորոշ գծեր են ի հայտ բերում Ղևոնդի երկուս գործածված բառային փոխառությունները:

1. Ղևոնդի գործածած բառային փոխառությունները ժամանակագրորեն կարելի է բաժանել երկու շերտի՝ հին և նոր:

2. Հին փոխառությունները հայերենի բառային կազմ են թափանցել լեզվի զարգացման նախորդ գոյավիճակներում և հայ մատենագրության մեջ գործածվել տարբեր հանախակառույցամբ:

3. Նոր փոխառությունները հայերենին են անցել նույնպես տարբեր ժամանակներում, սակայն հայ մատենագրության մեջ առաջինը հանդիպում են Ղևոնդի երկուս:

4. Ղևոնդի գործածած բառային փոխառությունները հին հայերենի բառային կազմի անփակտելի մասն են կազմում: Դրանց իմաստային դաշտի վերհանումը պատմական բառագիտության խնդիրն է, որ այգայիսով կարող է բացահայտել ազգամիջյան շփումների (մշակութային, կրոնական, ռազմական...) այն շրջանակներն ու գործոնները, որոնց հետևանքով ու ազդեցությամբ կատարվել են փոխառությունները: